

ПАНОРАМА СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

Лариса
Мандришук

ПОНЯТТЯ *DASEIN* У ФІЛОСОФІЇ КАРЛА ЯСПЕРСА

Вступ

У філософії Карла Ясперса одним з головних є поняття *Dasein*. Водночас це поняття є й одним з найменш прозорих, про що свідчить вже хоча б те, що Ясперсове поняття *Dasein* часто сприймають крізь призму того, як розумів *Dasein* Гайдегер. І це не випадково, бо їхні філософські погляди на певному етапі становлення мали спільне джерело.

На початку ХХ сторіччя Герман Готчед та Крістіан Шремпп спільно переклали німецькою мовою тексти на той час ще майже невідомого данського мислителя Серена К'єркегора і уклали їх в дванадцятитомне «Зібрання творів Серена К'єркегора». Дослідження та поширення К'єркегорових ідей стало поштовхом до виникнення в Німеччині нового філософського напрямку, який Фриц Гайнеман назвав *філософією екзистенції* (*Existenzphilosophie*) і до якого зарахував передусім Карла Ясперса та Мартина Гайдегера як творців цього напрямку. Підставою для такого зарахування було виявлення низки спільних рис у філософуванні обох мислителів, одна з яких — використання поняття *екзистенції* (*Existenz*) у новому специфічному значенні. Специфіка полягала в тому, що поняття екзистенції у філософії Ясперса та Гайдегера стосувалося виключно людини та жодної іншої живої істоти, тим більше не йшлося про екзистенцію як існування метафізичного абсолюту чи теологічного Бога, що можна було ще зустріти у філософії Фридриха Шеллінга, лекції якого слухав К'єркегор. Сам К'єркегор

© Л. МАНДРИШУК,
2015

розрізняв два поняття існування, а саме: *Tilvaerelse* — існування всього сушого, крім людського, та *Existents* — людське існування, в якому людина здійснює постійний вибір «або/або» [Коли, 2009: с.67—68]. Цим розрізненням К'єркегор намагався підкреслити винятковість існування людини, яка, на відміну від усього іншого живого, існує в такий спосіб, що усвідомлює факт власного існування та його завершення з настанням смерті. Ясперс та Гайдегер, виокремлюючи людину як особливе суще серед усього іншого сушого, пішли шляхом, подібним до К'єркегорового. Так, Ясперс обрав поняття *Existenz* для означення самобуття людини (*Selbstsein des Menschen*), а Гайдегер — для означення людського способу існування [Heidegger, 1976: S. 374—375].

Розглядаючи проблему людської екзистенції, Ясперс та Гайдегер використовують у своїх текстах також поняття *Dasein*, яке в їхньому філософуванні та мисленні посідає важливе та дискусійне місце. Важливе, бо поняття *Dasein* є одним із головних як у філософії Гайдегера (оскільки екзистенціальна аналітика *Dasein* для Гайдегера є передумовою його фундаментальної онтології), так і у філософії Ясперса (оскільки *Dasein* є одним із способів прояснення буття через суще, що є людина), а дискусійне — оскільки ні Гайдегер, ні Ясперс не ототожнювали *Dasein* із *Existenz*, що було поширеним до цього часу в німецькій філософії¹, а кожен із них утворив його нове значення. Оскільки ж у подальші роки фундаментальна онтологія Гайдегера стала відомішою та популярнішою, ніж переіхонтологія Ясперса, а Гайдегерову та Ясперсову філософію часто продовжували розглядати як щось споріднене, виникла плутанина та змішування Ясперсового поняття *Dasein* із Гайдегеровим, хоча значення вони мають різні: поняттям *Dasein* Гайдегер означає людину як суще, яке єдине тільки має здатність запитувати про буття, а Ясперс під поняттям *Dasein* розуміє наявне існування людини, що є одним із способів пізнання охоплюючого.

Питання про буття. *Subjekt-Objekt-Spaltung*

У 1930-х роках Ясперс був уже досить відомим філософом не тільки в Німеччині, а й поза її межами, хоча філософської

¹ Термін *Dasein*, так само як і *Existenz*, виник на ґрунті германізації латинського слова *existentia* і дослівно означає «наявне існування», тобто «da sein». Починаючи від Імануїла Канта, в німецькій філософії *Dasein* та *Existenz* використовували переважно як синоніми, ці терміни позначали існування будь-якого сушого (живого чи неживого, існування Бога тощо). Проте із появою філософії екзистенції поняття *Dasein* та *Existenz* почали розрізняти, вони стали позначати лише людські прояви. Тому, наприклад, Жан-Поль Сартр, який у 1930-х роках слухав лекції Гайдегера, передав французькою мовою Гайдегерові поняття *Dasein* як «людська реальність» (*réalité humaine*) [Sartre, 2006: p.152], хоча й такий переклад був далеко не досконалим, на що критично відреагував і сам Гайдегер, заявляючи, що таке розуміння *Dasein* у його фундаментальній онтології веде лише у протилежний бік від правильного розуміння.

освіти він не здобув, за що Ясперсові неодноразово на початку його діяльності докоряли, зокрема Гайнрих Рикерт. Свій професійний шлях Ясперс розпочав із вивчення юриспруденції, а згодом медицини. 1909 року захистив дисертацію з медицини «Туга за домом і злочин» при Францеві Ніслу, директорові університетської психіатричної клініки в Гайдельберзі, до якого після захисту пішов працювати асистентом-волонтером. Результатом цієї діяльності стала його праця «Загальна психопатологія», з якою 1913 року Ясперс за допомоги Нісла та Вебера габілізувався при філософському факультеті Гайдельберзького університету за спеціальністю «психологія». З 1914 року в цьому університеті Ясперс читає лекції з психології пам'яті, психології сприйняття, психопатології, які стали основою для його праці «Психологія світоглядів» (1919), яку помилково дуже часто розглядають як першу його філософську працю, проте яка радше була лише його шляхом до філософії², бо саме завдяки «Психології світоглядів» Ясперс отримує посаду завідувача кафедри філософії, після чого розпочинає ґрунтовне вивчення історії філософії і одночасно викладає її студентам; знайомиться 1920 року з Гайдегером, про якого Ясперс почув вже наприкінці Першої світової, що й підштовхнуло його до знайомства з ним, яке згодом переросло в тісну взаємну дружбу.

Гайдегера, який ще не так давно займався теологією, та Ясперса, який ще тільки нещодавно займався медициною та психологією, дуже швидко пов'язали спільні інтереси — філософія. Обидва намагаються наново поставити питання про буття, що було зроблено вже в перших їхніх головних працях: Гайдегером — у «Бутті та часі» (1927), Ясперсом — у «Філософії» (1931—1932). У цих працях вони означають свої способи філософування: Гайдегер свій — як *фундаментальну онтологію*, а Ясперс свій — як *філософію екзистенції*, від чого Ясперс пізніше відмовився у праці «Про істину» (1947), назвавши свою філософію *періехонтологією*

² Ясперс і сам не вважав «Психологію світоглядів» філософською працею, оскільки її було присвячено проблемам психології: «Власне, її назва «Психологія світоглядів» зумовлена, принаймні зовні, моєю тодішньою академічною позицією. Моя робота була пов'язана з психологією, не філософією... Поряд з лекціями про психологію відчуттів, пам'яті, втомі я читав лекції передусім із соціальної та етнічної психології, психології релігії, моралі, характерології. З цих лекцій одна була для мене найважливішою. Її було опубліковано 1919 року під назвою «Психологія світоглядів». Робота над нею стала — хоч я ще цього і не усвідомлював — моїм шляхом до філософії» [Ясперс, 2009: с.9]. Але вже у цій праці можна віднайти зародкові ідеї Ясперса, які він розвинув, починаючи із своєї тритомної «Філософії» (1931—1932). Так, наприклад, у «Психології світоглядів» Ясперс пише про такі *межові ситуації (Grenzsituationen)*, як боротьба (*Kampf*), випадок (*Zufall*), смерть (*Tod*), провина (*Schuld*), які пізніше були ним скориговані, так, випадок він замінив на страждання (*Leid*); розглядає проблему суб'єкт-об'єктного розщеплення (*Subjekt-Objekt-Spaltung*), але ще не пов'язує її з питанням про буття; а поняття *Existenz* хоч і використовує, але воно ще не має жодного специфічного значення.

(*Periechontologie*)³. Отже, свою увагу Ясперс, так само як і Гайдегер, зосереджує навколо онтологічної проблематики: «Філософія почалася з питання «Що є?» — перш за все є усіляке суще, речі у світі, форми неживого та живого, безконечно різноманітне, все, що приходить та минає. Але що ж є справжнє буття, тобто буття, яке все разом тримає, є засадовим для всього, з якого все, що є, виходить?» [Jaspers, 1989: S. 24]. Питання «Що є?» Ясперс вважає головним для філософії, оскільки саме з нього вона розпочинається.

Щоб дати відповідь на питання про буття, Ясперс перш за все намагається зрозуміти, як влаштоване людське пізнання і чи взагалі можливо в якийсь спосіб пізнати буття. Спираючись на філософську традицію і розглядаючи людину як істоту мислячу, Ясперс пояснює людське пізнання через перейнятий від Канта термін *свідомості взагалі* (*Bewußtsein überhaupt*), яку розуміє як вроджену здатність пізнання людини, завдяки якій всі люди пізнають в єдиний спосіб. Розмірковуючи над свідомістю взагалі, Ясперс доходить висновку, що її головною структурою, а відповідно і головною структурою здатності пізнання людини, є *суб'єкт-об'єктне розщеплення* (*Subjekt-Objekt-Spaltung*), на ґрунті чого свідомість узагалі розглядає себе як суб'єкта, а все інше, що її оточує, — як об'єкти. Завдяки цьому розщепленню людина може пізнавати, бо сприймає все те, що є навколо неї, як відмінне від неї самої, що, в свою чергу, надає можливість для порівняння, на якому й ґрунтоване самопізнання

³ Термін «періехонтологія» було створено Ясперсом для означення свого вчення про буття або, іншими словами, вчення про *всеохопне* (*Umgreifende*), він походить від давньогрецького слова *περιέχω*, що означає «оточувати, обіймати, містити в собі, перевершувати, бути сильнішим» тощо. Ясперс обрав це слово, посилаючись на його значення у давньогрецьких натурфілософів: Фалес стверджував, що все виникає із води, а тому вода все *охоплює*, те ж саме стверджували Анаксимандр та Анаксимен відповідно щодо апейрону та повітря. Оскільки, згідно з Ясперсом, буття охоплює все суще і є його основою, то буття він ще називає *всеохопним* (*Umgreifende*). Поняття «Umgreifende» вперше було використано Ясперсом в його праці «Розум та екзистенція» (1935) і вже незадовго після цього розвинено у працях «Філософія екзистенції» та «Про істину». Відмінність своєї періехонтології від класичної онтології Ясперс обґрунтовує у другій своїй великій праці «Про істину»: «Наукове пізнання буття та його розчленування через вивід (дедукції чи конструкції) всього сущого з предметно адекватних продуманих принципів називають онтологією... Наш шлях — висвітлення всеохопного, яке ми шукаємо як початок усього, що у собі сховане і що ніколи не зможе стати адекватним до предмета. Називаємо ми це вчення *періехонтологією* (*Periechontologie*), що виникло на цьому шляху, на противагу до онтології» [Jaspers, 1947: S.159—160]. Назвавши своє вчення про всеохопне періехонтологією, Ясперс тим самим прагнув відокремити його від класичного вчення про буття — онтології, в якому він вбачав той недолік, що класична онтологія розглядала буття як певний порядок речей, єдність відчуттів чи певний предмет, тобто онтологія намагалася дати якийсь предметне пояснення буттю. А періехонтологія, за словами Ясперса, дає «непредметне» пояснення буття, оскільки вона взагалі не займається його поясненням чи доведенням, бо буття є тим, що випадає із людської свідомості. Тому єдиною можливий шлях його пізнання — це *висвітлення буття* (*Erhellung des Seins*) через суще, на якому й ґрунтована людська здатність пізнання.

людини та пізнання взагалі. Суб'єкт-об'єктне розщеплення, з одного боку, є причиною того, що свідомість узагалі є постійно інтенційно спрямованою на предмети (явища), внаслідок чого будь-яке мислення, уявлення чи пізнання є наслідком цієї спрямованості свідомості, а з іншого — воно є причиною того, що свідомість взагалі сама конструює ці предмети (явища). Вказуючи на тотальну взаємозалежність суб'єкта та об'єкта, Ясперс, подібно до Артура Шопенгауера, зазначає: «Жодного Я немає без предмета і жодного предмета немає без Я. Те саме іншими словами: жодного об'єкта немає без суб'єкта, жодного суб'єкта немає без об'єкта» [Jaspers, 1965: S.45]. З цього Ясперс робить наступний висновок: якщо суб'єкт та об'єкт є нероздільними один від одного і одночасно в свідомості людини вони є завжди роздільними, то єдиним цілим суб'єкта та об'єкта є буття саме по собі або, як Ясперс його найчастіше називає, *всеохопне (Umgreifende)*: «Ми називаємо це всеохопним, цілим суб'єкта та об'єкта, яке саме не є ні суб'єктом, ні об'єктом» [Jaspers, 1965: S. 45—46]. Окремо суб'єкт та об'єкт, як щось відмінне один від одного, з'являються тільки із свідомістю людини, яка розщеплює всеохопне на суб'єкта та об'єкт.

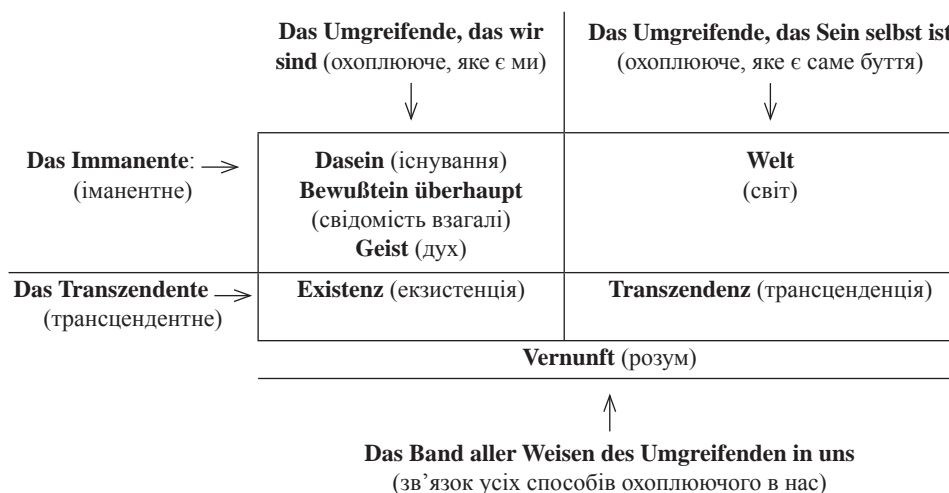
Umgreifende. Межі його пізнання та способи його висвітлення

Все, з чим людська свідомість має справу, є, згідно з Ясперсом, нічим іншим, як явищами (*Erscheinungen*), буттям для нас. Оскільки головною структурою людської свідомості є розщеплення всеохопного на суб'єкта та об'єкт, то це означає, що людина не може сприймати буття саме по собі як єдність суб'єкта та об'єкта, а може сприймати лише їх розщеплення, внаслідок чого, згідно з Ясперсом, людина сприймає роздільне суще, через яке буття їй лише частково показується. Все пізнання людини можливе тільки через «розщеплення», натомість саме всеохопне є поза «розщепленням». На підставі цього Ясперс робить висновок, що сферою людського пізнання є виключно суще. Не маючи здатності мислити всеохопне, людина може хіба що на підставі пізнання сущого уявляти його як щось загальне, єдине, ціле та нероздільне, як сукупність усього сущого, що нібито протиставлене до Ніщо. Але, попри всю старанність людини уявити справжнє всеохопне, її свідомість знову ж зіштовхнеться із усього лише образом всеохопного, що є також сущим, лише проявом всеохопного, а не самим всеохопним.

Всеохопне Ясперс пояснює як підставу всього існуючого, яка є непізнаною, але яку можливо хіба що *висвітлити (erhellen)*. *Висвітлення всеохопного (Erhellung des Umgreifenden)* можливе внаслідок методологічного дослідження та пояснення, оскільки всеохопне не є предметом і його неможливо пізнати у звичний для нас спосіб, а тим більше дослідити науковим шляхом. Оскільки ж мислення людини не може вийти за межі суб'єкт-об'єктного розщеплення, а саме розщеплення є основою мислення людини, то висвітлення і дізнання про всеохопне для людини можливе лише в

межах цього розщеплення, тобто через пізнання сушого, через яке виявляє себе всеохопне. Тому висвітлення всеохопного Ясперс будує на ґрунті детального розгляду різного роду сушого. Зважаючи на те, що всеохопне неможливо пізнати, Ясперс доходить висновку, що способи висвітлення всеохопного через суще можуть бути різними і людина ніколи не може бути певною, що вона переглянула та проаналізувала їх усіх. Проте сам Ясперс обмежується лише трьома головними способами висвітлення всеохопного людини, які він дуже часто називає просто *способами всеохопного* (*die Weisen des Umgreifenden*). Ці способи висвітлення всеохопного Ясперс розділяє на дві головні групи, де в першій всеохопне виявляє себе як те, що відмінне від людини: як *світ* (*Welt*) і як *трансценденція* (*Transzendenz*), а в другій — як сама *людина*.

Схематично ці способи всеохопного Ясперс у праці «Про істину» [Jaspers, 1947: S.50] зображає так:

Людина

Одним із способів висвітлення всеохопного є людина. У межах цього способу Ясперс виокремлює чотири сутнісні людські прояви, при дослідженні яких кожен окремо можна розглядати як ще один різновид шляху висвітлення всеохопного через суще, яким є людина: *існування* (*Dasein*), *свідомість взагалі* (*Bewußtsein überhaupt*), *дух* (*Geist*) та *екзистенція* (*Existenz*).

Dasein. Поняттям *Dasein* Ясперс означає існування людини як форму життя, в якій людина народжується, сприймає, потребує їжі, відпочинку, безпеки, старіє, вмирає тощо. Тобто *Dasein* є простим наявним людським існуванням, через яке також виявляє себе всеохопне.

Bewußtsein überhaupt. Ясперс виокремлює *свідомість взагалі* як одну з людських здатностей, завдяки якій всі люди пізнають єдиним шляхом, мислять і знають про себе (*cogito ergo sum*), на відміну від будь-якої іншої

форми живого існування, яка не має свідомості: «Як свідомість взагалі ми є єдиний в наших множинних суб'єктивностях існування більш чи менш справжній суб'єкт мислення взагалі» [Jaspers, 1965: S. 49]. Свідомість взагалі є умовою існування всіх явищ і будь-якого мислення.

Geist. Крім того, що людині властиві живе існування, свідомість взагалі, вона може мати і *дух*, який Ясперс розглядає також як окремий спосіб всеохопного. Дух Ясперс визначає як здатність творити образи, а також об'єднувати різні досвіди людини в єдине ціле. Завдяки духові людина фантазує, створює ідеї та оперує ними.

Existenz. Однією з найважливіших складових людського прояву, через яке проглядає всеохопне, є *екзистенція*, яка не є відірваною від існування, свідомості взагалі та духу людини, але вміщає їх в собі і є їхньою основою. На відміну від існування, свідомості взагалі та духу, екзистенція є трансцендентом, тобто тим, що відкриває в собі частинку трансценденції або, іншими словами, самого буття. Тому Ясперс визначає екзистенцію як *самобуття* (*Selbstsein*), тобто автентичність людини у стані найповнішого її самоусвідомлення, в якому саме буття віднаходить самого себе: «З найдальшого, з механізму, буття через життя і свідомість приходить немовби ближче до себе, щоб в екзистенції знайти себе як справжнє» [Jaspers, 1947: S. 18]; «Буття, яке — в явищі існування (*Daseins*) — не є, а може бути і мусить бути і тому в часі вирішує, чи воно є вічне. Це буття є я сам як екзистенція. Вона є я, оскільки я не стаю сам для себе об'єктом» [Jaspers, 1956: Bd 2, S. 1]. Ототожнюючи екзистенцію із самою людиною в усій її повноті, коли та досягнула стану глибокого самоусвідомлення, Ясперс водночас зауважує, що екзистенція не може бути об'єктом пізнання, як будь-який інший предмет, бо вона випадає із повного схоплення її свідомістю. Тому Ясперс пропонує екзистенцію, так само як і буття, висвітлювати — *Existenzerhellung* — за допомоги тільки власного екзистенційного досвіду у межових ситуаціях, хоча водночас і зазначає, що екзистенція навіть у такий спосіб не може стати до кінця ясною та зрозумілою. В процесі висвітлення власної екзистенції людина, як вважає Ясперс, уперше ставить питання про всеохопне саме по собі. Це питання виникає завдяки *розумові* (*Vernunft*), який у філософії Ясперса постає як найвища здатність пізнання людини, що властива тільки екзистенції. Свідомість взагалі у Ясперса належить до сфери *розсуду* (*Verstand*), а сам розсуд Ясперс пояснює як здатність предметно і чітко мислити. Дух Ясперс пояснює як здатність оперувати ідеями та помічати цілісність, а розум — як здатність мислити поза будь-якими межами (трансцендентування), розум схоплює єдність протилежностей та осмислює віру, чого не може зробити розсуд, а тому тільки розум мислить про способи висвітлення всеохопного як про єдину сукупність, через що Ясперс його називає *зв'язком усіх способів всеохопного* (*das Band aller Weisen des Umgreifenden*). Оскільки Ясперс розглядає розум та екзистенцію як нерозривні, то розум не постає у нього як окремий від екзистенції спосіб висвітлення все-

охопного (так само як розсуд не є окремим способом висвітлення всеохопного від свідомості взагалі).

Хоча Ясперс розглядає ці чотири способи висвітлення всеохопного через людину (існування, свідомість взагалі, дух та екзистенція) як кожен окремий спосіб висвітлення всеохопного і подає їх умовно як певну градацію, проте він одночасно зазначає, що ці чотири способи висвітлення всеохопного через людину не є відірваними один від одного, а становлять єдине ціле: «Коли я кажу, що ми є існування, свідомість взагалі, дух, екзистенція, то я не маю на увазі, що ми є агрегат цих способів всеохопного. В нас вони пронизуються, служать одне одному, борються одне з одним» [Jaspers, 1965: S. 50].

Світ

Одним із способів висвітлення всеохопного, відмінним від способу його висвітлення через людину, є *svim*. Всеохопне як світ (*Umgreifende als Welt*) Ясперс розглядає як таке, що саме по собі також не може бути предметом пізнання, бо людина сприймає та пізнає лише явища, які світ їй демонструє: «Всеохопне світу не є предметом пізнання. Те, що стає предметом пізнання, є явищами, які охоплює буття світу, з якого вони виникають» [Jaspers, 1947: S. 91]. Світ Ясперс розглядає як всеохопне саме по собі, але не ціле всеохопного, а його частину, яку завдяки суб'єкт-об'єктному розщепленню людина сприймає як щось інше, відмінне від неї самої, але в чому вона перебуває і чим обмежується.

Ясперс пояснює світ як такий, що не є створений людиною, але який і не є *causa sui*, а створений трансценденцією так само, як і людина: «Всеохопне, яким є ми, насправді не є вивідним із всеохопного світу (*aus dem Umgreifenden der Welt*). Всі виведення того, що є ми, з предметно пізаного буття світу є хибним: всеохопне, яким є ми, навіть не має зародкових передщаблів у тому, що як світ для нас видається досліджуваним. Але неможливість виведення також має силу в тому сенсі, що всеохопне, яким є ми, не виникає із *всеохопного* світу. Всеохопне, яким є ми, хоч і є у всеохопному, яке є світом, але разом із світом має корінь у трансценденції» [Jaspers, 1947: S. 93].

Трансценденція

Останнім способом висвітлення всеохопного є трансценденція, яка в розумінні Ясперса є «філософським богом». Як форма деякого божества трансценденція виявляє всеохопне через *філософську віру*, посылаючи шифри, зрозумілі лише для кожної окремої людини.

Поняття «філософська віра» (*philosophische Glaube*) було створене Ясперсом для означення ним віри, протиставленої релігійній: релігійна віра є вірою в межах конкретного віросповідання, а філософська віра бере до уваги всі релігії, через які Бог (для Ясперса — це трансценденція) проявляє себе людині різними шляхами, що не суперечать, а лише доповнюють один одного. Ясперс наполягав на тому, що філософська віра — це віра тільки в

те, що можна пояснити, на протипагу релігійній вірі, яка часто ґрунтована на догмах і традиціях. За допомоги філософської віри Ясперс намагався довести єдність віри та розуму, одночасно критикуючи К'єркегора, який їх розділяв.

Пояснюючи трансценденцію як деяке божество, яке створило світ і людину і через пізнання якого людина ще в один окремий спосіб висвітлює всеохопне, Ясперс в кінцевому підсумку називає трансценденцію *всеохопним усього всеохопного* (*das Umgreifende alles Umgreifenden*), таким чином ототожнюючи її із самим буттям, Єдиним, яке все обіймає і завдяки чому все існує: «Вона (трансценденція. — Л.М.) є так само ніщо, як і саме буття. Вона є як така, в якій сумніваються, а тому немовби схована. Бо вона не має власного, тільки їй належного тіла її наявності, як інші способи всеохопного, а говорить тільки через ті інші, які вона в собі містить і пронизує» [Jaspers, 1947: S. 109—110].

У своїй переїхонтології Ясперс не випадково використовує лише ці три головні способи висвітлення всеохопного — людину, світ і трансценденцію. Від самого початку Ясперс цікавився філософією Канта і використовував деякі його ідеї у власних текстах, що ще більше підсилило неприхильність до Ясперса неокантіанця Рикерта. У випадку із трьома шляхами висвітлення всеохопного досить добре простежуємо їхню подібність до трьох трансцендентальних ідей Канта — світу, душі та Бога. Зрештою це зазначає й сам Ясперс, коли обґрунтовує назви трьох частин своєї «Філософії» («Філософська орієнтація у світі», «Висвітлення екзистенції», «Метафізика») [Jaspers, 1956a: Bd 1, S.XXIII]. Кант, ставлячи питання про сферу людського пізнання, зазначив, що загалом цікавити людину можуть лише три речі — це світ, сама людина та Бог; і за межі цих трьох трансцендентальних ідей людське пізнання вийти не може. На підставі Кантового вчення про трансцендентальні ідеї Ясперс виокремлює три сфери суцього (людина, світ, трансценденція), в межах яких існує людське пізнання, і називає їх шляхами, за допомоги яких можна висвітлити буття.

Головні значення поняття *Dasein* у філософії Ясперса

Коли йдеться про один із способів висвітлення всеохопного у філософії Ясперса, а саме — про *Dasein*, то дуже часто це Ясперсове поняття сприймають через Гайдегеровіе поняття *Dasein*⁴. Більшою мірою це

⁴ Для прикладу тут можна згадати хоча б український переклад книги Вольфганга Рьода «Шлях філософії: XIX—XX сторіччя». У цій книзі Ясперсові *Dasein* перекладено як «тут-буття» [Рьод, 2010: с. 202], що свідчить про певне сплутування Ясперсового поняття *Dasein* із Гайдегеровим, яке часто й передають українською як «тут-буття». Ясперсові ж поняття *Dasein* потрібно було б передати українською як «існування», щоб, по-перше, уникнути плутанини із Гайдегеровим поняттям, по-друге, щоб адекватно передати значення того, що мав на увазі сам Ясперс, коли розглядав *Dasein* як один із способів висвітлення всеохопного через людину.

пояснюється великою популярністю філософії Гайдегера, а відповідно і значним поширенням Гайдегерового розуміння *Dasein* на противагу Ясперсовому, яке залишилось менш відомим, проте також і тим, що й сам Ясперс перебував під впливом Гайдегера не тільки за часів їхньої дружби, але й тоді, коли ці стосунки були вже розірвані: обидва майже в один час захопилися К'єркегором, обидвох було названо творцями «філософії екзистенції», обидва відмовилися від такого зарахування (Гайдегер — першим, а за ним і Ясперс), обидва використали поняття екзистенції в іншому, ніж класичне, значенні (Гайдегер уперше у «Бутті та часі» 1927 року, Ясперс уперше у «Філософії» 1931—1932 років), обидва наново поставили питання про буття (Гайдегер — у «Бутті та часі», Ясперс — у «Філософії»), обидва означили свої філософські ідеї як онтологію (спочатку Гайдегер свої — як фундаментальну онтологію, а згодом Ясперс свої — як переіхонтологію), обидвох зацікавило питання про гуманізм (Гайдегера — у «Листі про гуманізм» 1947 року, Ясперса — у праці «Про умови і можливість нового гуманізму» 1949 року).

Ще у «Психології світоглядів» (1919) Ясперс використовує як поняття *Existenz*, так і поняття *Dasein*, але в єдиному для обох класичному розумінні — «існування» в найширшому його значенні, яке ще не обмежене людським проявом чи навіть існуванням живого суцього: «Ви є певно якимось віддані вченням, потрапляєте у захоплення та натхнення, але вони мають межу, наприклад у певних матеріальних і соціальних умовах існування (*Existenzbedingungen*)» [Jaspers, 1919: S. 33]; «Вона (людина. — Л.М.) бачить обмеженість і релятивність власного існування душі та культури (*des eigenen Seelen- und Kulturdaseins*)» [Jaspers, 1919: S. 153]. І лише у своїй праці «Філософія» (1931—1932) Ясперс уперше робить чітке розмежування між поняттями *Existenz* (екзистенція) та *Dasein* (існування): «Не моє існування, отже, є екзистенцією, а людина в існуванні є можливою екзистенцією... Існування як буття живе і вмирає; екзистенція не знає ніякої смерті, оскільки стоїть до свого буття в пориванні або в занепаді. Існування тут є емпірично, екзистенція тільки як свобода. Існування є просто часово, екзистенція є в часі більше, як час» [Jaspers, 1956: Bd. 2, S. 2]. Термін *Dasein* Ясперс використовує для означення емпіричного існування людини, а термін *Existenz* — для означення самої людини у всій її повноті, яка здобула найглибше самоусвідомлення у власному існуванні через свідомість взагалі, дух та розум. Як правильно зауважив Йоганес Пфайфер, у Ясперса *Dasein* як емпіричне існування людини є лише основою для тільки ще можливої її екзистенції, проте ніколи не навпаки: «Існування (*Dasein*) є медіумом можливої екзистенції; екзистенція в існуванні стає явищем: як між існуванням та екзистенцією опосередковує, «межова ситуація», «безумовне діяння» та «абсолютна свідомість» роблять очевидною сутність людини» [Pfeiffer, 1949: S.31—32].

Ясперс є одним із перших, хто розглянув *Dasein* у специфічно новому значенні, а саме — як наявне людське існування: «Я зробив себе об'єктом, коли міркую про себе; я є це тіло як цей індивід, з невизначеною самосві-

домістю у дзеркалі моєї значущості для мого оточення: я є як емпіричне існування» [Jaspers, 1956b: Bd. 1, S. 13]. До Ясперса у німецькій філософії це зробив Гайдегер у своїй праці «Буття та час» (1927), і хоча його поняття *Dasein* мало інше значення, ніж у Ясперса, але воно також стосувалося лише людини, і саме це вплинуло на дещо пізніше формулювання понять *Existenz* і *Dasein* у Ясперса.

Якщо брати до уваги всі праці Ясперса будь-якого періоду, то можна віднайти кілька значень поняття *Dasein*, які Ясперс у своїх текстах не дуже чітко окреслює. Зокрема, Курт Залямун зазначає: «У працях Ясперса знаходиться багато використань слова «*Dasein*», які він не завжди ясно відмежовує одне від одного і які частково перетинаються» [Salamun, 2006: S. 44]. Залямун, досліджуючи поняття *Dasein* у Ясперса, доходить висновку, що в його філософії можна виокремити три значення *Dasein*: перше широке значення — існування всього, що з'являється у світі і що є предметом будь-якого нашого досвіду і мислення; друге вузьке значення — емпіричне людське існування, яке можливо науково дослідити і яке протиставлене екзистенції; третє вузьке значення — «вітально та інстинктивно зумовлена тілесність людини» як один із способів висвітлення всеохопного [Salamun, 2006: S. 44—45].

Такий розгляд Ясперсового *Dasein*, який подав Залямун, є можливим. Проте він є дещо неточним, бо, по-перше, коли Залямун пише про широке значення Ясперсового поняття *Dasein* (існування будь-якого суцього), то він не зазначає, що у цьому значенні Ясперс використовує поняття *Dasein* у період до написання ним «Філософії», коли він ще цікавився психологією та психопатологією і не розглядав *Dasein* в якомусь відмінному від традиційного значенні. Лише у своїй «Філософії» Ясперс вперше використав поняття *Dasein* у новому для німецької філософії значенні — як існування виключно живого суцього і, зокрема, існування людини: «Можна говорити про світ морського їжака, про світ мурах. Якщо я схопив ці світи розрізнено, то мені ясно: ці головні визначення, не їхні особливі змісти, мають вагу також для мого існування (*Dasein*); я беру в них участь, якщо я мислю себе як тільки-життя (*Nur-Leben*). Але я відрізняю себе від усього біологічного існування (*Dasein*). Якщо я знайшов себе як існування в своєму світі, то від цього моменту до-себе-приходження я не був *більше тільки це існування*. Через цей стрибок я помітив *інше існування* як існування, яке у формах живого має невизначену різноманітність, яку я (в якій я є не тільки існування, а й тут-тепер біологічний дослідник) відрізняю від себе і в собі, досліджуючи її» [Jaspers, 1956b: Bd. 1, S. 66]. По-друге, Залямун, виокремивши друге значення поняття *Dasein* у філософії Ясперса — емпіричне людське існування, не зазначив того, що поняттям *Dasein* Ясперс означив, крім людського існування, існування живого суцього загалом.

Ясперс у своїй «Філософії», обираючи для екзистенційного аналізу з-поміж існування всього живого суцього лише емпіричне людське існування, пов'язує його з онтологічною проблематикою, розглядаючи *Dasein*

як одне із головних явищ, через яке людина може довідатися про буття. Цю тематику Ясперс розвиває у своїх подальших працях («Філософія екзистенції», «Про істину», «Мала школа філософського мислення» тощо), де наголошує на тому, що людське існування є одним із шляхів висвітлення всеохопного. Це стало підставою для того, щоб виокремити й третє значення Ясперсового поняття *Dasein* — це людське існування як один із способів висвітлення всеохопного. Й якщо перше значення поняття *Dasein* (існування всього суцього) у Ясперса не відноситься до його філософії і є лише виявом Ясперсового наслідуванням традиційного використання слова *Dasein*, то два наступні значення цього поняття у філософії Ясперса є чітко відмінними від першого і подібними між собою, оскільки третє значення виходить із другого, а тому їх поділ є лише простою умовністю для чіткішого їх розуміння.

Отже, аналізуючи головні праці Ясперса, загалом можна виокремити три значення поняття *Dasein*. Проте поданий нижче поділ є дещо відмінним від запропонованого Залямуном:

1) перше значення (період зацікавлення психологією) — існування будь-якого суцього: чи то людини, чи то тварини, чи то Бога, чи то неживого суцього — у цьому значенні поняття *Dasein* Ясперс використовує у «Психології світоглядів» і ще дуже зрідка у своїй «Філософії», але вже не як головне значення;

2) друге значення (вужьке, предметне) — існування виключно живого суцього — це значення поняття *Dasein* Ясперс використовує, зокрема, у своїй праці «Філософія», а також у деяких інших (наприклад, «Про істину», «Мала школа філософського мислення»); проте Ясперс не надає все ж йому переваги, оскільки воно не вписувалося в його переіхонтологію;

3) третє значення (головне, онтологічне) — існування людини як один із способів висвітлення всеохопного — це значення поняття *Dasein* Ясперс використовував у всіх своїх філософських працях і пов'язував із питанням про буття.

Від першого значення поняття *Dasein* Ясперс практично повністю відмовився вже після періоду зацікавлення ним психологією. Друге значення не привертало великої уваги Ясперса, бо означувало існування всього живого суцього, яке можна дослідити на наукових засадах і яке людина сприймає предметно і без глибокого переживання, через що *Dasein* у цьому значенні Ясперс назвав *предметним існуванням* (*gegenständliches Dasein*). Із всіх трьох значень слова *Dasein* для Ясперса у його філософії було важливим тільки останнє, яке він називав ще *всеохопне існування* (*umgreifendes Dasein*), бо воно ґрунтоване на єдиному істинному для Ясперса екзистенційному підході до прояснення людського існування. Крім того, воно відіграло важливу роль у його переіхонтології, бо Ясперс розглядав його як один із шляхів, за допомоги якого можна висвітлити буття.

***Dasein* як спосіб висвітлення всеохопного**

Після тритомної праці «Філософія» Ясперс через трохи більш ніж 15 років написав другу велику працю — «Про істину», в якій він чітко і структуровано викладає засади своєї переіхонтології. Саме у цій праці Ясперс подає більш виразне пояснення утвореного ним поняття *Dasein*, яке він почав використовувати ще у «Філософії» та в інших філософських текстах: «Слово «*Dasein*» означає у слововжитку те, що виникає як визначене Щось у просторі та часі. *Dasein* у цьому значенні є відзначене перед тільки помисленим буттям сутностей (це є *existentia* — *Dasein* — на противагу *essentia* — сутності). *Dasein* у цьому розумінні є все, що трапляється мені у світі втілено, все Інше, що мені протистоїть, існуючі речі, сили, те, що могутньо мене визначає, або те, що пропонує себе мені як матерія. На противагу цьому, *Dasein* має принципово інше значення, коли маємо на увазі всеохопне. Це є самознаходження (*Sichfinden*) буття як *Dasein*. Це *Dasein* виражене в «я є тут», «ми є тут» [Jaspers, 1947: S. 53].

Наголошуючи на відмінності між класичним та власним розумінням слова *Dasein*, Ясперс визначає його через стосунок до всеохопного, разом з тим обмежуючи його лише людським проявом. Тобто під поняттям *Dasein* Ясперс розуміє спосіб, в який людина є — живе існування, яке виявляє природно-тілесну індивідуальність людини, але в якому вона ще не мислить себе і навіть не є свідомою того, що вона «є тут», адже, згідно з Ясперсом, здатність знання про себе з'являється лише зі свідомістю взагалі⁵. Ще більше наголошуючи на тому, що йдеться лише про існування людини, яке позбавлене свідомості, мислення та навіть духу, а має такі характерні ознаки, як тілесність, виникнення, зникнення, зміна, сприйняття, бажання, інстинкти, Ясперс дедалі частіше у своїх пізніших працях пише не просто *Dasein*, а *lebendiges Dasein* (живе існування): «Ми називаємо життя існуванням (*Dasein*)... Ми, люди, є способом цього живого існування (*lebendigen Daseins*), як такі є однією з форм життя» [Jaspers, 1965: S. 48].

Існування людини (*Dasein*) Ясперс у своїй переіхонтології розглядає як окремий спосіб, за допомоги якого можна висвітлювати всеохопне. Проте, незважаючи на головне значення поняття *Dasein* (людське існування як один із способів висвітлення всеохопного), яке Ясперс використовує переважно у своїй переіхонтології і яке його цікавить, він спочатку виходить із того, що розглядає *Dasein* як існування будь-якого живого сушого — чи буде це життя людини, тварини чи рослини: «ми бачимо всеохопне існування як особливу дійсність, яка трапляється у світі. Ми називаємо її життям, життям людини, тварин, рослин. Але те, що стає для нас предметом як

⁵ Найвідоміший дослідник філософії Ясперса Ганс Занер щодо цього стверджує: «*Dasein* як всеохопне не є ні окремим актом суб'єкта, що переживає, ні окремим об'єктивно пережитим виявом життя, а є відкритим простором живого, дійсного та наявного буття, з якого виходить кожна окрема з його маніфестацій» [Saner, 1991: S. 88].

життя, є як таке більше не всеохопне» [Jaspers, 1947: S. 55]. У такий спосіб Ясперс у своїй філософії намагався відокремити живе суще від неживого, вказуючи на відмінність форм їхнього існування: живе суще в своєму існуванні виникає, змінюється, зникає, підпадає під вплив своїх внутрішніх потреб, інстинктів, натомість неживе суще є внутрішньо незмінним і лише наявним. Живому сущому властива внутрішня цільова спрямованість, натомість неживе суще позбавлене її. Людина, згідно з Ясперсом, є однією із форм такого живого існування, проте, на відміну від усього іншого живого сушого, вона знає про себе та своє існування, а також здатна пізнавати та мислити не тільки своє існування, а й усе те, що знаходиться навколо неї. Саме через людину, а не інше живе суще, виникає питання про буття. Тому Ясперс при постановці онтологічної проблематики відмовляється розглядати існування всього живого сушого як окремий спосіб, за допомоги якого можна висвітлювати буття. Оскільки, згідно з Ясперсом, існування тварин та рослин для людини є предметно відстороненим і людина не може самостійно отримати досвід особливостей їхнього існування, бо їхнє існування вона сприймає як інше, чуже, далеке та предметне: «Висвітлення всеохопного існування, навпаки, відбувається не через погляд на інше, чуже, предметне, а через внутрішнє становлення того, що є я. Не всеохопне життя в тваринах і рослинах я здатний висвітлити, а тільки всеохопне людського буття, в якому я сам собі є справжнім. Я переживаю життя» [Jaspers, 1947: S.57]. Тому в своїй періехонтології Ясперс зупиняється лише на людському існуванні, бо самостійно глибоко переживати людина може тільки власне існування, яке для людини, з-поміж будь-якого іншого живого існування, завжди залишатиметься найближчим і чимось більшим, ніж лише простим об'єктом дослідження чи спостереження: «Я як дійсне існування є завжди більше, ніж я про нього знаю і можу знати» [Jaspers, 1947: S. 58].

Згідно з Ясперсом, існування людини так само, як і існування будь-якого сушого, можна науково досліджувати. Проте такий метод має недолік, оскільки завжди підходитиме до пояснення людського існування з формального боку і розглядатиме його лише як предмет або як лише емпіричне людське існування. Натомість Ясперс пропонує інший шлях — *висвітлення* існування людини, яке має суттєві переваги над іншими підходами, бо відкриває людині нові досвіди, які недоступні, наприклад, науці, а також те, що своє існування людина не спроможна пізнати до кінця. Висвітлення існування людини полягає в тому, щоб в актах переживання виключно власного існування (у жодному випадку не може йтися про висвітлення існування якоїсь іншої людини) людина в межових ситуаціях продумала власне існування, завдяки чому вона здатна помітити, що її власне існування є деяким проявом самого всеохопного (буття), явищем всеохопного. Тому існування людини Ясперс і визначає як один із способів, за допомоги продумування якого можна висвітлити буття.

Оскільки лише через людину постає питання «*Що таке буття?*», то Ясперс вважав доцільним усе живе суще, крім людини, разом із його живим існуванням віднести до *світу*, до сфери, яку людина сприймає як об'єкт, натомість *людину* розглянути як окремий, відмінний від світу, а також відмінний від трансценденції спосіб висвітлення всеохопного, який вміщає в собі окремі способи висвітлення всеохопного, такі, як *існування* (*Dasein*), *свідомість взагалі* (*Bewußtsein überhaupt*), *дух* (*Geist*) та *екзистенція* (*Existenz*).

Завершення

Отже, у своїй переіхонтології Ясперс надав перевагу онтологічному значенню свого поняття *Dasein*, а саме — людському існуванню як одному із способів висвітлення всеохопного, оскільки лише людина ставить питання про буття і шукає шляхів, за допомоги яких можна його пізнати. Про *Dasein* у значенні існування будь-якого живого сущого згадано лише побіжно та дуже зрідка, і то тільки для того, щоб порівняти існування живого нелюдського сущого з існуванням людини, тим самим наголошуючи на винятковості останнього, в якому людина, на відміну від усього іншого живого, має свідомість взагалі, дух та екзистенцію.

Те, що Ясперс у своїй філософії обмежився поняттям *Dasein* у значенні виключно людського існування як способу висвітлення всеохопного, настановує на думку про те, що не останню роль тут відіграла Гайдегера екзистенціальна аналітика *Dasein*, подана у праці «Буття та час». Адже, поперше, сам Ясперс безпосередньо зацікавився словом *Dasein* лише у своїй праці «Філософія», яка вийшла друком на чотири роки пізніше від «Буття та часу» Гайдегера, а до цього у своїх текстах Ясперс не приділяв особливої уваги слову *Dasein*, а тому використовував його лише в традиційному значенні як існування будь-якого сущого. По-друге, у праці «Філософія», в якій Ясперс уперше систематично виклав засади своєї філософії, ще не було чітко сформульоване онтологічне значення поняття *Dasein* (існування людини як одного із способів висвітлення всеохопного), про яке Ясперс детально пише вже у пізніших своїх працях, зокрема у «Філософії екзистенції» (1938) та особливо у праці «Про істину» (1947). По-третє, саме у «Філософії» Ясперс, подібно до того, як це зробив Гайдегер у «Бутті та часі», вперше розрізнив поняття *Dasein* та *Existenz*, які до того у своїх текстах він ототожнював. І якщо, наприклад, причину Ясперсового зацікавлення словом *Existenz* можна ще шукати у текстах К'єркегора, які Ясперс читав, на підставі чого у «Психології світоглядів» подав власне пояснення деяких К'єркегорових ідей (хоча і в цій праці Ясперс використовує поняття *Existenz* ще в тому ж класичному значенні як існування будь-якого сущого), то про слово *Dasein* такого стверджувати вже не можна.

1920 року у Фрайбурзі Ясперс познайомився із Гайдегером, після чого зав'язалася дружба, що тривала трохи більше десяти років. Гайдегер часто

приїжджав у Гайдельберг до Ясперса, в домі якого й відбувалося їх спілкування на різні теми, але переважно — про філософію. У своїх спогадах про Гайдегера Ясперс згадував, що вже 1922 року Гайдегер читав йому певні сторінки із свого рукопису «Буття та час», хоча головний зміст праці до її виходу друком для нього залишився невідомим [Ясперс, 2002: с. 30]. Після друку «Буття та часу» Гайдегер власноруч подарував примірник Ясперсові, очікуючи на його зауваження та критику, якої Ясперс, проте, так і не подав. Сам Ясперс працював над своєю тритомною працею «Філософія» у 1920-х роках, коли значний вплив на його мислення справляли погляди Гайдегера і коли почала формуватися його філософська концепція. Тому та подія, що Ясперс уперше тільки у своїй «Філософії», а не раніше, зацікавився словом *Dasein* (зрештою так само, як і словом *Existenz*), створюючи його нове значення і пов'язуючи його з питанням про буття, виглядає зовсім не випадковою, хоча сам Ясперс такий вплив Гайдегера на формування своїх ідей заперечує: «Коли я працював над книгою «Про істину», набувало значення осмислення феномена Гайдегера. Робота над «Філософією» у 1920-х роках мала цілком інший характер. Тоді я відчував певний зв'язок із ним, хоч і невизначений, проте при розробці мого філософування це зовсім не спадало мені на думку» [Ясперс, 2002: с. 36]. У будь-якому випадку Гайдегерові поняття *Dasein* було дуже добре відоме Ясперсові і викликало у нього неабияке зацікавлення, бо одна з лише кількох згадок про фундаментальну онтологію Гайдегера в усіх Ясперсових філософських текстах була присвячена саме поняттю *Dasein* у Гайдегера: «Про буття в світі так само, як про *Dasein* та історичність, говорив сутнісне М.Гайдегер (Буття та час, Галле 1927)» [Jaspers, 1956b: Bd. 1, S. 66]. Гайдегер уперше в німецькій філософії розглянув слово *Dasein* у новому, відмінному від класичного, значенні. Під поняттям *Dasein* Гайдегер розумів людину, суще, яке серед усього іншого суцього єдине тільки здатне ставити питання про буття. І назва *Dasein* для означення людини, згідно з Гайдегером, найкраще відображає цю здатність людини, бо *Dasein* у цьому випадку розуміється не як існування, а як *ось-буття*, тобто через людину буття з'являється тут. Таким чином, через поняття *Dasein* Гайдегер у своїй фундаментальній онтології означив виключно людину і не поширював його на жодне інше суще. Гайдегерові розуміння *Dasein* однозначно вплинуло на формування поняття *Dasein* у філософії Ясперса, яке за своїм значенням чітко відрізнялося від Ясперсового розуміння *Dasein* до зацікавлення ним філософією та знайомства з Гайдегером.

Нове тлумачення слова *Dasein* у німецькій філософії відіграло вагомий роль в європейській філософії взагалі й вивело її на нові горизонти філософування. Й хоча більш відомим є Гайдегерові тлумачення *Dasein*, його не можна плутати з розумінням *Dasein* у філософії Ясперса. Загалом Ясперс розуміє *Dasein* як існування будь-якого живого суцього, проте у своїй періехонтології він усе ж використовує поняття *Dasein* виключно в одному значенні — *існування людини*. Ясперс розглядав людське існування (на відміну від існу-

вання будь-якого іншого живого сушого) як таке, що бере безпосередню участь у висвітленні всеохопного, й відповідно виокремив його як один із способів висвітлення всеохопного через людину, натомість існування всіх інших живих істот Ясперс відносить до *світу* як одного з трьох головних способів висвітлення всеохопного поруч із *трансценденцією* та *людиною*.

ДЖЕРЕЛА

- Коли О.* Кьеркегор / пер. с фр. Е.Калантарова. — М.: Астрель, АСТ, 2009.
- Рьод В.* Шлях філософії: ХІХ—ХХ століття / пер. з нім. М. Култаєвої, В. Кебуладзе, В. Терлецького. — К.: Дух і Літера, 2010.
- Ясперс К.* Гайдеггер // Мартін Гайдеггер очима сучасників / пер. з нім. М. Култаєвої. — К.: Стило, 2002. — С.24—42.
- Ясперс К.* Психологія світоглядів / пер. з нім. О. Кислюк, Р.Осадчук. — К.: Юніверс, 2009.
- Heidegger M.* Einleitung zu «Was ist Metaphysik?» // Heidegger M. Gesamtausgabe. Bd. 9. Wegmarken. — Frankfurt am Main: Klostermann, 1976. — S. 365—383.
- Röd W.* Der Weg der Philosophie von den Anfängen bis ins 20. Jh. Bd. 2: von 17. bis 20. Jh. — München: Beck, 1996.
- Pfeiffer J.* Existenzphilosophie. Eine Einführung in Heidegger und Jaspers. — 2, verb. Aufl. — Hamburg: Richard Meiner, 1949.
- Salamun K.* Karl Jaspers: eine Einführung in sein Denken. — 2, verb. und erw. Aufl. — Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006.
- Saner H.* Jaspers. — Hamburg: Rowohlt, 1991.
- Sartre J.-P.* Wahrheit und Existenz. — Hamburg: Rowohlt, 2006.
- Jaspers K.* Das Umgreifende // Jaspers K. Einführung in die Philosophie. Zwölf Radiovorträge. Bd. 13. — München, Zürich: Piper, 1989. — S. 24—31.
- Jaspers K.* Existenzerhellung // Jaspers K. Philosophie in 3 Bänden. Bd. 2. — 3 Aufl. — Berlin: Springer, 1956.
- Jaspers K.* Kleine Schule des philosophischen Denkens. — München: Piper, 1965.
- Jaspers K.* Nachwort (1955) zu meiner «Philosophie» (1931) // Jaspers K. Philosophische Weltorientierung. Philosophie in 3 Bänden. Bd. 1. — 3. Aufl. — Berlin: Springer, 1956a. — S. XV—LV.
- Jaspers K.* Philosophische Weltorientierung // Karl Jaspers. Philosophie in 3 Bänden. Bd. 1. — 3. Aufl. — Berlin: Springer, 1956b.
- Jaspers K.* Psychologie der Weltanschauungen. — Berlin: Springer, 1919.
- Jaspers K.* Von der Wahrheit. — München: Piper, 1947.

Лариса Мандришук — кандидат філософських наук, асистент кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Сфера наукових інтересів — історія філософії ХХ сторіччя, етика (поняття гуманізму, моралі, етики та моральності).
